

Gusztin Rudolf

A Pécsi Dalárda válogatott és annotált bibliográfiája

Bibliográfiai adatok:

Szerző: Gusztin Rudolf

Cím: A magyarországi dalármozgalom válogatott és annotált bibliográfiája

Kiadás adatai: Budapest: Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2020

Publikálás dátuma: 2023. december 15.

DOI-azonosító: 10.23714/mzo.027

DOI-hivatkozás: <https://doi.org/10.23714/mzo.027>

Szakmai lektor: Kim Katalin

Licenc: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Verzió: 1.0

GUSZTIN RUDOLF

A PÉCSI DALÁRDA VÁLOGATOTT ÉS ANNOTÁLT BIBLIOGRÁFIÁJA

A 19. század közepén kibontakozó magyarországi dalármozgalom egyik legjelentősebb dal-egylete a Pécsi Dalárda volt.

Az alábbi annotált bibliográfiában – mely az első megjelenést követően feltehetően még további tételekkel lesz kiegészítve a későbbiekben – a Pécsi Dalárdával kapcsolatos irodalmat gyűjtöttem össze, hogy annotációkkal ellátva közreadjam. Így ebben a publikációban az egyes bibliográfiai tételekről rövid leírást, tartalmi ismertetést közlök. A feldolgozott forrásokat két fő kategóriába osztottam: I) primér irodalom, II) szekunder irodalom. Primér irodalomba tartozik minden 1920 előtti anyag. (A 19. századi dalármozgalom a századforduló környékén kezd átalakulni, helyét átveszik a munkáskórusok. Időbeli vonalat nehéz húzni, de a történelmi 1920 megfelelőnek tűnhet.) A szekunder irodalomba az 1920 utáni anyagok kerültek. Ekkor jellemzően már némi távolságból értékelik a mozgalmat, hiszen ebben az időben már nem volt jellemző a dalárdák aktivitása, bár ez a Pécsi Dalárda esetében más, hiszen 1949-ig létezett. A két fő kategórián belül alkategóriákat alkotnak a a) kifejezetten dalármozgalommal, Pécsi Dalárdával kapcsolatos írások, valamint a b) témához közvetten kapcsolódó írások (pl. helytörténet, személyek stb.). Ez a kategorizálás a további források bevonását követően tovább finomodhat. A tételeket megjelenési sorrendben közlöm.

PRIMÉR IRODALOM

Pécsi Dalárda

Pécsi Dalárda első évkönyve az 1862/3 évre (Pécs, Liceum, 1863)

Pécsi Dalárda első évkönyve az 1863/4 évre

Pécsi Dalárda első évkönyve az 1864/5 évre

Pécsi Dalárda első évkönyve az 1865/6 évre

Pécsi Dalárda első évkönyve az 1866/7 évre

FELSMANN JÁNOS: *Dalárzsebkönyv 1865 I. évf. (1865)*

Felsmann János kiadványa tudomásom szerint az első olyan kiadvány, mely összegyűjtve tartalmazza az ország összes dalárdájáról (pontosabban: azokét, akik felhívására beküldték a magukról szóló adatokat) szóló alapvető információkat. Ezek a következők: dalárda keletkezési ideje, alapszabály elfogadásának ideje, tisztségviselők neve, tagnévsor, tagdíj, heti próbák száma és ideje, jelige, zászló és dalárdászítmény leírása, egyleti év kezdete és a közgyűlés ideje, és az egylet működéséről néhány mondatos összefoglaló. Könyve végén kronologikus sorrendbe szedi az egyleteket alakulását, és a Magyarhoni zenesegegyező egylet fölhívását, alapszabályát és igazgató választmány névsorát is közli.

A könyvben a Pécsi Dalárda legfontosabb adatai is megtalálhatóak (alapítás dátuma, tisztségviselők és tiszteleti tagok névsora, énekgyakorlatok időpontjai, jelige, dalárdászítmény leírása), illetve a szerkesztő személyes megjegyzése is, mely a következőképpen értékeli az egyletet: „Pécs régóta bővelkedik olyan művészeti és zenészeti erővel, mely bármely fővárosban megállná helyét. Ez indította Wachauer Károly székesegyházi hangász urat, hogy dalárdát alakítson, feltámasztva hamvaiból az egy évtizeddel korábban létezettet. [...] Az „első, tisztán magyar jellemű országos dalárünnepély” rendezője 1864. augusztus 15-én.” Az adatok közlési dátuma 1865. január 5., tehát a dalegylet ekkori állapotát tükrözi.

Az előszóban a dalárdák történetét taglalva az első dalárdák között csupán Sopront és Pozsonyt említi – „Ezen két város ülteté tehát át a dalárda-csemetét honunk földébe...” –, Pécs azonban, melyet a későbbi irodalom az elsőők között említi, kimarad. Ez könnyen magyarázható azzal, hogy Felsmann a beérkezett adatok alapján rajzolta ki képét, alaposabb kutatást nem vállalt. Így az előszóban az 1862-es alapítás kapcsán kerül említésre először, és az irodalommal ellentétben helyesen a 1863-as soproni dalártalálkozót jelöli meg mind első hazai dalárünnepély, Pécs az őt megillető második helyet kapja.

VAJDA VIKTOR: „A magyar dalárdák története”, in VAJDA VIKTOR (szerk.): *Dalár-emplény a Pest-Budán 1870-ik év aug. 18., 19., 20., 21 és 22-ik napjain tartott orsz. dalár- és zeneünnepély emlékeiül (Pest, Kertész József, 1870), 33–137.*

Terjedelmes tanulmány 1870-ből a magyar dalárdákról. Tinódi Lantos Sebestyéntől ad összefoglalást a dalnoki kultúráról és dalárdákról. A hazai mozgalom történetét három korszakra osztja: a Zenészeti Lapok megalapítása (1860) előtti idő, a folyóirat megalapítása és az magyar daláregyesület megalakulása közötti időszak (1860–1867), valamint a daláregyesület megalakulásától az írás idejéig. Írása hasznos áttekintés, megállapításai egybecsengenek Ábrányi írásaival (pl. a dalnokok összekapcsolása a dalárokkal). Vajda feltételezhetően ismerte Ábrányi írásait, illetve elképzelhető, hogy a kornak volt egy általános közös megjegyzése a dalárdákról, amelyet kiindulópontként tekintettek.

A tanulmány szerzője, Vajda Viktor reáliskolai tanár, író, irodalomtörténész, műfordító, kritikus, aki többek között zenei írásairól és kritikáiról is ismert, melyeket különböző folyóiratokban publikált. 1887-ben jelent meg *A magyar dalárdák története* c. könyve.

A Pécsi Dalárdáról először az általa a magyar dalárintézmény ún. „második időszaka” idejéről tesz említést, mely a *Zenészeti Lapok* megjelenésével, 1860 októberében veszi kezdetét. Vajda az egylet 1862-es alakulásáról tesz csupán említést (1846-ról nem szól), viszont írása

idején már országos jelentésüként aposztrófálja őket. Kezdeti szerepvállalásuk kapcsán a magyar férfinégyes-irodalom megteremtéséért tett erőfeszítéseiket méltatja, amelyet később is megismétel, miszerint ezzel példát adtak más dalegyleteknek. Tévesen ő is első dalárünnepélyként hivatkozik az 1864. évi pécsi találkozóra, ám ez a korszak narratíváját ismerve nem meglepő. Az 1863-ban megrendezett soproni dalártalálkozó kapcsán Ábrányi *Zenészet*i Lapokban ismertetett, később monográfiáiban is visszaköszönő narratíváját vélhetjük felfedezni.¹ Ennek megfelelően lelkes szavakkal ecseteli az 1864-es eseményeket, s szintén a nemzetépítésből megközelítve, mivel szerinte a fővárosban a nemzeti szellem és tettekézség nem voltak annyira jelent mint vidéken. A könyv többi részéhez képest meglehetősen részletesen tárgyalja ezt az eseményt.

ÁBRÁNYI KORNÉL: *Az orsz. m. daláregyesület negyedszázados története 1867-től 1892-ig* (Budapest: Orsz. Magy. Daláregyesület, 1892)

Ábrányi Kornél a 19. századi magyar zenei élet, azon belül pedig a magyarországi dalármozgalom egyik kulcsfigurája. Az 1867-ben megalakult Országos Magyar Daláregyesület alapítója, 1888-ig titkára, aki zeneszerzőként maga is számos művel gyarapította a férfikórusok repertoárját, emellett zeneíróként (pl. a *Zenészet*i Lapok főszerkesztőjeként) szervezte és a nemzeti irányba terelte a mozgalmat. Máig a legteljesebb és legátfogóbb munka a dalármozgalomról, mely kiindulópontnak számít a téma feldolgozásához, annak ellenére, hogy bizonyos megállapításai (pl. a dalármozgalom nemzeti motivációjával kapcsolatban) kritikával kezelendők. Ábrányi könyvében kronologikusan mutatja be a mozgalom történetét, számos olyan levelezést és jegyzőkönyvet felhasználva, melyek jelenleg nem állnak a kutatók rendelkezésére, így közvetetten megőrizve néhány primér dokumentumot.

Monográfiájában számtalan utalás van az ország egyik legismertebb és legszínvonalasabb dalegyletére, a Pécsi Dalárdára. Nemcsak első elnöke, Bánffay Simon volt kitűnő, hanem annak tagjai is, akik Pécs legképzettebb zenészei közül kerültek ki. Kiemeli, hogy a dalegylet egyik legtöbbet tette „az eredeti magyar férfikar-irodalom fejlesztésére” a pályázati kiírásokon keresztül (18.) Ábrányi – akárcsak más írásában – itt is leírja elismerését, valamint az országos ünnepélyre vonatkozó téves megállapítását: „Ily viszonyok közt csak természetes volt, hogy e téren más hazai egyletek vele nem versenyezhetvén s emelkedő hirneve mind jobban terjedvén, már az 1864-ik évben oly tekintélye volt az országban, hogy az első országos magyar dalünnepély megtartására nálánál hivatottabb nem is lehetett.” (18sk)² Nem véletlen tehát, hogy III. fejezetének címe „Az első orsz. dalünnepély Pécsen 1864-ben”. Habár korábban említést tesz róla, hogy a soproni dalegylet 1863-ban országos dalünnepélyt rendezett, egyértelmű írásából, hogy a nagy számban megjelenő németajkú és a kis számban megjelent magyarajkú dalárok miatt nem sorolta a magyar országos ünnepek közé. (NB, a magyar és magyarországi közötti finom különbséget nem használja, de nagy bizonyossággal így értelmezhető distinkciója. További érdekesség, hogy véleményem szerint a Pécsi Dalárda számára ez egy zászlószentelés volt, amelyre az ország számos dalárdáját elhívták, nem feltétlen országos dalárünnepélyt szerettek volna szervezni. Tehát tkp.

1 Kritikája több mint kemény: „Maga is csak töredéke levén egy idegen népnek, a haza érdekén kívül eső vágyaknak volt táplálója és összefüggés nélkül folytatta működését.” (81.)

2 Az első magyarországi dalárünnepélyt Sopron rendezte meg egy évvel a pécsi előtt, 1863-ban.

kinőtt belőle.) Ábrányinak ebből a fejezetéből kapjuk az egyik legrészletesebb beszámolóját ennek az ünnepségnek. (Ezt talán csak a *Zenészet* *Lapok* beszámolója múlva fölül.) Ábrányi kiemeli, hogy az Országos Magyar Daláregyesület eszméje ekkor lett elhintve – talán ezért is olyan fontos az ő narratívájában ez az esemény. (Később így hivatkozik rájuk: „...első bontotta ki a zászlót az országos egyesülésre”. (210.)) Értelmezésében nem csupán a dalegyleti, hanem „általában a hazai zene- s műviszonyok önálló nemzeti alapon való megizmosítására” (52.) is alkalmas volt, azaz az általa igen kedvelt nemzeti vonalba kapcsolja bele.

A pécsiek kapnak még egy külön fejezetet az 1886. évi országos dalártalálkozó kapcsán („XV. Az orsz. Magy. Daláregyesület nyolcadik orsz. Dalünnepe Pécsen 1886-ban”), ahol ismét „az ország legelső s legelismertebb dalegylete” titulussal illeti őket a szerző (269.), és egy viszonylag részletes leírása található az eseménynek. Egyébiránt pedig a könyvben minden eseményen, ahol jelen voltak, helyet kapnak a felsorolásban, és mindig méltatásra kerülnek, amikor ennek helye van (pl. az 1868. évi debreceni országos dalártalálkozón a pécsi dalárda első helyezést kapott).

Ábrányi monográfiája azért is különösen fontos, mert az Országos Magyar Daláregyesület levéltári anyaga elveszett vagy lappang, így számos mozzanatot ebben a művében rögzített. A Pécsi Dalárda a dalármozgalom kontextusán belül jelenik meg, így viszonyíthatóvá válik más dalegyletekhez és a mozgalom egészéhez.

ÁBRÁNYI KORNÉL: *A magyar zene a 19-ik században* (Budapest: Pannonia nyomda, 1900)

Ábrányi Kornél a 19. századi magyar zeneélet egyik legmeghatározóbb alakja. A *Zenészet* *Lapok* alapítója és főszerkesztője, a kor számos zeneszerzőjével és zenészével tartotta a kapcsolatot, így a századról írott könyve fontos forrása a korszak zenetörténetét kutatók számára. Bár időrendben halad, a könyv tematikus felosztású: műfajokon, zeneműveken, zeneszerzőkön, zenei intézményeken (pl. kottakiadás, színház, oktatás, dalármozgalom) keresztül mutatja be hazánk zenei életét. Több külön fejezetet is szentel a dalármozgalomnak, amely érdekes adalék a külön ezzel foglalkozó monográfiája mellett, ám a könyv széleskörű tematikája miatt természetesen ezek a fejezetek csupán a lényegesebb pontokat emelik ki, szemben az időnként évkönyvekre hasonlító, jegyzőkönyv-szerű *Az orsz. m. daláregyesület negyedszázados története 1867-től 1892-ig c.* monográfia.

Pécs, ill. a Pécsi Dalárda több alkalommal is említésre kerül. Ábrányi hangsúlyozza, hogy Magyarország németajkú városaiban jelentek meg az első dalegyletek. Többször felsorolja Pécsen mint németes műveltségű város – függetlenül a dalárdától. „A nagyobb vidéki s műveltebb városokban, mint Soprony, Pécs, Temesvár, Kassa, jórészt német kulturát terjesztettek a színészek és énekesek.” (63.) Másutt kimondja, hogy azok a városokban volt élénk zenei élet, ahol „a német elem volt túlsúlyban” (74.), és szintén megemlíti a várost. Végül megfogalmazza: „Arról is szólnak a hazai műtörténelmi följegyzések, hogy egyes városokban, hol a németajkú lakosság volt többségben, részint közművelődési, részint társulás és nemesebb szórakozás szempontjából már a 18-ik század végén s a 19-ik század elején énekegyletek alakultak s a műéneklést rendszeresen művelték templomi s világi célból. Pozsony, Pest, Buda, Kassa, Pécs, Soprony, Temesvár voltak erészben a kezdeményezők, persze német nyelven és szellemben.” (149.) Dicséri a város egyházzenejét is (164.), külön megemlíti Schmidt Pétert mint az első magyar stílusú misészerzőt (165.).

Könyvében megtalálható egy jól ismert, sokak által átvett tévedés, miszerint Pécssett volt az első országos dalünnepély (289.). Mint arra mások mellett én is rámutattam, ebben Sopron egy évvel megelőzte.³ Ráadásul Ábrányi nem azt állítja, hogy az első *magyar* dalárünnepély, amelyet még el is lehetne fogadni, mivel a soproni eseményen a résztvevők több mint fele németajkú volt, s ez a műsoron is tükröződött, hanem azt, hogy „Pécssett ez évtizedben tartatott az első orsz. dalünnepély”, amely így egész egyszerűen nem állja meg a helyét. Pedig Ábrányi tudott a soproni rendezvényéről, össze is hasonlítja a kettőt: „A következő 1863-ik évben a soproni dalegylet és Soprony városa hívta fel a hazai dalegyleteket orsz. dalünnepély tartására. De ez is hasonló sorsban részesült, részint mert akkor még maga Soprony városa sem volt oly magyar, mint manapság, se nem volt oly irányító művészeti tekintély, hogy nagyobb vonzerőt gyakorolhatott volna. Azonkívül azt az inopportunistikus lépést is elkövette, hogy az osztrák tartományok dalegyleteit is felhívta a részvételre, melyeket egy kalap alatt akart egyesíteni a magyar dalegyletekkel. Az ünnepély megtartatott ugyan nagyrészt idegen nemzetiségű egyletekkel, de a magyarokra semmi kihatóságot nem gyakorolt. Ez a pécsi dalárdának s Pécs városának lett feltartva 1864-ben, mely ez év aug. havában az általa rendezendő országos dalünnepre kizárólag csak a magyar dalegyleteket hívta meg, mely ünnepély saját zászlója felavatási ünnepségével is egybe lett kötve...” (326.)

Ábrányi megerősíti azt a tényt, hogy a Pécsi Dalárda volt az ország egyik legjobb dalegylete (322.), mely hazafias és kulturális kötelességének is eleget tett működésével. Erre egyik kiváló példa Finály Henrik 1886-os pécsi országos dal- és zeneünnepély során az országos daláregyesület felkért képviselőjeként elmondott véleménye: „A pécsi dalárda elért fényes sikereivel beragyogja az orsz. egyesületet; koronája a hazai magyar dalegyleteknek, sőt e korona legdrágább gyémántköve, melynek tündöklése biztató sugárként arra int, hogy igyekezzünk szívet-lélekkel egyaránt az ő nyomdokain haladva újabb és újabb dicsőséget aratni a magyar dallal.” (451.)

A kötet, még ha kritikával is olvasandó, hasznos, mert a más zenei eseményekkel együtt szerepelve kontextusba helyezi a dalárda tevékenységét.

HAKSCH LAJOS: *A negyvenéves Pécsi Dalárda története: 1862-1902* (Pécs: Taizs Ny., 1902)

Haksch Lajos a Pécsi Dalárda titkára volt a századforduló környékén. Könyve a Pécsi Dalárdával foglalkozó legteljesebb, legátfogóbb könyv, mely az 1847-ben alakult egyesület történetét egészen 1902-ig veszi számba. A kiadvány végén táblázatos formában láthatjuk az egyesület összes tisztségviselőjének és tagjának névsorát. A könyvbe néhány képillusztráció is bekerült, ezzel is szemléletesebbé téve a mondanivalót.

„A Pécsi Dalárda őse” c. első fejezetben értékes információkra lelünk, mert jelenleg nem található forrásokat is rekonstruálhatunk belőle a negyvenes években egy évig működő egyesületről, mint pl. az 1847-es Alapszabály előszava, a régi valamint az új (1861) Alapszabály kapcsolata, valamint egyéb hasznos adatok (működő tagok névsora, tagdíj és próba mulasztásáért fizetendő büntetés mértéke). A következő fejezet (A Pécsi Dalárda születése) az 1861-es újraalakulást állítja középpontba, részletes helyszínekkel, névsorokkal adatolva.

„Az első év” c. fejezet a megalakult egyesület első évét mutatja be (1862–1863, mivel egyleti évről beszélünk, mely ebben az esetben májustól-májusig tartott), kiemelve a repertoárt és

3 GUSZTIN Rudolf: „A soproni Dalfűzér / Liederkranz élete 1859–1869 között a fellépések tükrében”, *Magyar Zene-történet Online*, 2020. augusztus 25. <<https://doi.org/10.23714/mzo.005>>, 10–12.

annak fejlődését. Képet kapunk a választmányi ülések határozatairól, az énekesiskolához való viszonyáról, fellépésekről, jótékonyági vállalásairól. A következő fejezet, mely a „A jelige. Kirándulás Eszékre. A zászló” címet viseli, kronologikusan halad előre, és bemutatja az egylet második évét, melyben helyet kapott a jelige kiválasztása majd megzenésítése, a zászló megtervezése és elkészíttetése, valamint a zászlóavatási ünnepség kitűzése 1864 augusztusára, mely egyúttal Magyarország második országos dalártalálkozóává válik.

Az ötödik fejezetben Haksch azt taglalja, milyen fontos szerepe volt a dalárdának abban, hogy a város a „zeneváros” címet kiérdemelje. Elmondása alapján a dalárda keretet, infrastruktúrát adott, mivel fellépési lehetőséget biztosított számos zenésznek (nem kórustagokról, hanem vendégfellépőkről beszélünk). Adatokkal szemlélteti a dalegylet aktivitását a második egyleti évben: 16 dalestélyt és 15 zeneestélyt szerveztek. (Ez utóbbi a férfikar fellépésein túli zenei események. Általában kamaraestek télen.) Haksch kiemeli: az év krónikása szerint az egylet bebizonyította, hogy van életereje, és reményre jogosít fel, miszerint egykor a magyar dalegyletek között első helyet foglal majd el. Ezt Haksch már bátran elmondhatta a századfordulón, ám 1863/4 környékén ez a megállapítás igen merész és előremutató, s nyilván egy önreprezentivitástól nem mentes kiadványból nem is maradhat ki. A „Tallózások” fejezet szintén az 1863/4-es egyleti évről szól, szót ejtve, miként segítette a zenészeket a választmány. Teljes egészében idézi Engeszer Mátyás levelét, aki *Szerettelek* c. művét a dalárdának ajánlotta. Megtudhatjuk továbbá, hogy Scitovszky János hercegprimás az egylet tiszteletbeli tagjává választatott. Számos hasonló megjegyzés van a könyvben, amely az egylet kapcsolati hálójára rámutat.

A haza dalármozgalom szempontjából kiemelt esemény az 1864. évi pécsi országos dalárünnepség, melyről egy teljes fejezet szól. A „Zászlószentelés – Az első országos dalosünnep” már címében is hordozza a jól ismert narratívát, miszerint az első a maga nevében, holott egy évvel korábban Sopron rendezett egy hasonló eseményt. Ereje tudatában az egylet országossá teszi a zászlóavatást: meghívja az ország összes dalosegyesületét, zenész-korifeusait, s ezzel – ahogy fogalmaz – „egy csapásra megoldja az országos dalosünnepnek évek óta minden oldalról megkísérlett, de mindig meghiusult problémáját.” „Pécs indul el bátran a még járatlan úton; Pécs mutatja meg a formát, amely szerint az ilyen ünnepséget rendezni kell...” Ez ellen a narratíva ellen Sopron a kezdetektől fogva felszólalt, amint Johann Polster nagyívű monográfiájában is olvashatjuk.⁴ Az eseményről ezután egy öt oldalas részletes beszámolót kap az olvasó, majd az egyesületi év egyéb eseményeit is számba veszi.

4 Johann Polster, a Soproni Dalfűzér titkára az 1863. évi soproni ünnepélyt első általános magyar dalártalálkozó-nak (ungarischen Sangerfestes) nevezi. A soproni dalfűzér jelentősége nagyon megnövekedett ennek köszönhetően, és ezzel ismertté lettek mint az egyik első alapítású magyar dalárda. Ezt az elsőbbséget minden támadás vagy ellentmondás ellenére 25 éve őrzi. JOHANN POLSTER: *Geschichte des Oedenburger Mannergesang-Vereines „Liederkrantz” von seiner Gründung im Jahre 1859 bis zu seiner Jubelfeier Im Jahre 1884* (Oedenburg, 1885). 25. Idézi az *Uber Land und Meer* képes újság 1863-as számát, mely címében úgy aposztrofálja a rendezvényt mint „az első nagy dalárünnepély Magyarországon” („Das erste groe Sangerfest in Ungarn”). (20.) Ha ez nem lenne elég, később hozzáteszi Polster: 1864. június 20-án a Pécsi dalárda testvéregyesület levélben meghívta az augusztus 15-i dalárünnepélyre és zászlóavatásra. A nagy földrajzi távolság miatt küldöttség ment. A fogadtatás szívélyes volt, az ünnepség szép rendben zajlott a programnak megfelelően. Az énekesek összlétszáma 185 volt, szemben az 1863-as sopronival, amelyen 589-en vettek részt. Ennek ellenére a korabeli fővárosi sajtó azt a furcsa szokást vette fel, hogy a pécsi dalártalálkozót az első magyar dalárünnepélynek nevezte. (32.) A könyvben található más eseményleírásokhoz képest feltűnő, milyen keveset ír erről. Feltehetően megsértődtek. Lásd GUSZTIN Rudolf: „Az első magyarországi országos dalárünnepély: 1863, Sopron”, in *Zenatudományi Dolgozatok 2019–2020*, szerk. Kim Katalin, 223–225.

„A csöndes munka évei” fejezet az utolsó, mely az 1868 előtti időszakról szól.⁵ Az 1865. tavaszától 1868 tavaszáig tartó időszak csendes, de mozgalmas. Kimagasló zajos pontjai nincsenek, talán kivéve néhány kirándulást. A szokásos részletes adatolás (névsorok, repertoár, fellépések) mellett érdemes kiemelni a dalárda magyarságát kétségbevonó támadást a közönség részéről, a dalárda ismertté válását némethonban, részvételüket az 1865. évi pest-budai országos dalártalálkozón (valamint a vele egybekötött Pesti hangászegylet jubileumi ünnepségén).

A kötet egészen a kötet egészen 1902-ig követi nyomon az egylet történetét, számos képpel megtűzdelve. A könyvet a tisztségviselők, tagok névsora zárja.

A Pécsi Dalárda első évkönyve az 1862/3 évre (Pécs: Liceumi könyvnyomda, 1863)

A dalárda működésére vonatkozó legfontosabb nyomtatott anyagok, mely a kézírásos jegyzőkönyvek mellett a legrészletesebb és pontosabb feljegyzéseket tartalmazzák.

Közvetett irodalom

SZEKUNDER IRODALOM

Pécsi Dalárda

Vargha Dezső: „Zenei gyűjtemény a Baranya Megyei Levéltárban: Várhalmi Oszkár hagyatéka”, in *Levéltári Szemle* 32/2–3 (1982), 357–366.

Várhalmi (Weigele) Oszkár katonakapitány, a pécsi zenei élet fontos alakja a két világháború között. A Pécsi Dalárdát és a Zenekedvelők Egyesülete ének- és zenekarát vezette éveken át. Sok dokumentumot gyűjtött össze, ennek köszönhetően hagyatéka gazdag. Várhalmi a hatvanas évek elején felajánlotta dokumentumait, így a Janus Pannonius Múzeum Helytörténeti Osztályára került. A tanulmány szerzője, Vargha Dezső főlevéltáros szerint 1974-ben, Várhalmi halála évében kerülhetett át az MNL Baranya Megyei Levéltárához. Három nagy egységre osztható: a) Pécsi Dalárda iratai, b) kottatára, valamint c) Várhalmi Oszkár Hagyatéka. Emellett kisebb gyűjteményes fondokat is létrehozta az anyagból.

Vargha megjegyzi, hogy Várhalmi feldolgozta a legfontosabb egyesületek történetét Pécsen, és összefoglaló munkát is végzett. A kottaanyag elrendezésében Szkladányi Péter muzsikusként segített neki. A tanulmányban a „Pécsi Dalárda iratai” kapcsán a dalegylet rövid leírását követően oldalakon keresztül ecseteli a kottatár anyagát, többek között felsorolja a szerzőket és rövid leírásokat ad hozzájuk. A tanulmány nagy segítséget jelent a Pécsi Dalárda repertoárjának feldolgozásban.

LAJOSI, KRISZTINA: „Collapsing Stages and Standing Ovations. Hungarian Choral Societies and Sociability in the Nineteenth Century”, in KRISZTINA LAJOSI – ANDREAS STYNEN (eds.): *Choral Societies and Nationalism in Europe* (Brill, 2015), 206–224.

Lajosi Krisztina a kultúratudományok területéről érkezik. Az ELTE-n végzett tanulmányait követően Hollandiában doktorált és jelenleg az Amsterdami Egyetem Európai tanul-

5 Kutatásom jelenleg eddig terjed.

mányok karán Modern Európai Kultúrát oktat. Tanulmányát tehát nem zenetörténészként írta, így ennek megfelelően inkább szociológiai megközelítésű.

A magyarországi dalármozgalomról szóló tanulmányának alapjául Ábrányi dalármozgalm-története és egy visszaemlékezése szolgál, de néhány újabb magyar zenetörténeti (pl. Dobszay László), DLA dolgozat (Fazekas Ágnes) és kultúratörténeti tanulmány mellett nála több századfordulós egyéb irodalom is megjelenik: néhány dalárda évfordulós történeti visszatekintése, és egy alapszabály. Sajnos forráskutatásra nem volt lehetősége és így e késő 19. századi és kora 20. századi történeti összefoglalások kritikus kezelésével kapcsolatban adós marad, és ennek megfelelően azt az Ábrányi és más kortársak által lefektetett narratívákat ismétli (lásd például a dalárdák és az országos mozgalom nemzeti fogantatásának kérdését), melyeket a legutóbbi évek kutatásai már árnyaltak.

MILLEI ILONA: „A Pécsi Dalárda zászlója, zászlószalagjai a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében”, *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 53. (Pécs, 2015), 183–194.

Az egyesületekhez a legtöbb esetben tartozott több fontos kellék, melyek közül az egyik a zászló volt. A dalegyleteknek is mind volt a jeligéjük mellett zászlójuk, és jelentős eseménynek számított a dalárda életében, amikor eljutott az ún. zászlószentelési ünnepség. Millei Ilona textilrestaurátor, és a Janus Pannonius Múzeum főrestaurátora, a pécsi Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében található, Pécsi Dalárdához tartozó kellékek alapján írott tanulmányában számba veszi az összes relikviát, és a képi ábrák mellett leírást ad róluk. Tanulmánya hasznos adalék a dalárda történetének feldolgozásához.

MÁRFI ATTILA: „A polgári kor kultúrája – Pécs társadalmi élete a 19. században”, in *Újkor* (2016. április 18.) <<https://ujkor.hu/content/a-polgari-kor-kulturaja-pecs-tarsadalmi-elete-a-19-szazadban>>

A Pécsi Dalárda történetének város- és egyesülettörténeti szempontú, azt a polgárosodás részeként tekintő feldolgozásához elengedhetetlen a város történetének ismerete, különösen a 18. század végi és 19. század első felének polgárosodási tendenciákat illetően. Márfi Attila történész, főlevéltáros, a Baranya Megyei Levéltár munkatársa tanulmányában a 18. század végétől kezdve számba veszi a város kulturális felemelkedését. Fontos dátum ebből a szempontból 1780, amikor Pécs szabad királyi rangot nyert. „Ez az a korszak, amikor az egyházi és a világi kultúra egyaránt fejlődhetett, s kölcsönhatásukat nyomon követhetjük a város oktatástörténetében, képzőművészetében, zene- és színházkultúrájában, a társasági életben, sőt történetírásában és irodalmában is.” Márfi megjegyzi, hogy bár a század végén még nem beszélhetünk polgári kultúráról, de csírájában már felfedezhető néhány eleme.

Ezt követően bemutatja a 18. század végének legfontosabb fejlődési pontjait, és végül lakossági statisztikákat bemutatva megkezdeni a 19. század ismertetését: bemutatja a társasági életet, a legfontosabb épületeket. A dualizmus alatt a fent vázoltak egy része megmaradt (akár a helyszínek vagy szórakozási formák), egy része továbbfejlődött, változott. Ahogy írja: „A 19. század második felében növekedett meg és teljesebbé vált ki az egyesületi mozgalom, amelynek csírái már a reformkorban is megvoltak. Am a tárgyalt korszakban ugrásszerűen megnőtt szerepük a gazdasági, politikai, társadalmi és természetesen a kulturális milióban. Szervezeti felépítésükkel (közgyűlés – választmány – tisztikar) egyfajta politikai struktúrát is közvetítettek, a polgári demokrácia kiteljesedéseként.”

A tanulmány terjedelméhez képest sokat foglalkozik a város daloséletével, így a dalárdák három bekezdést is kaptak, melyben 1862-től a II. világháború végéig összefoglalja ténykedésüket.

Közvetett irodalom

Gerner Zsuzsanna: „Németek Pécsen és a Dél-Dunántúl területén”, in *Tudás Menedzsment* 21. évf. (2020), 15–26.

A hazai dalármozgalom egészen végighúzódik a nemzetiségi kérdés: nemzeti / nacionalista fogantatású volt-e a dalegyletek alapítása, ill. valóban olyan mértékben jelen volt-e a nemzeti hangsúly, mint ahogy azt többek között Ábrányi Kornél állítja írásaiban? A kérdés a Pécsi Dalárda esetében is releváns, hiszen Ábrányi az 1864. évi pécsi országos dalártalálkozót tartja az elsőnek a sorban, negligálva az egy évvel korábbi soproni eseményt, ahol bár jóval többen vettek részt, nagy részük németajkú volt, s a műsorban is domináltak a német nyelvű darabok, szemben a pécsi ünnepséget, ahol a megjelenők és a műsor nyelve is magyar volt. Való igaz, hogy a pécsiek célként tűzték ki a magyar férfikari irodalom felvirágoztatását már 1862-es újraalapításukkor, ám a képlet korántsem olyan egyszerű, hiszen a 1862-ben még „polyglott társaság”-ként aposztrofálják őket, 1876-ban pedig még mindig napi-rendben van a műsor teljes magyarosítása, ami azt jelenti, nem ment olyan könnyen.⁶ Ennek oka a nemzetiségi összetételben, tágabban nézve a város német nyelvű kultúrájának köszönhető. (Hasonló az eset például Sopron esetében.) Éppen ezért fontos adalékok azok a várostörténeti művek, melyek a lakosság nemzetiségi összetételét veszik szemügyre vagy a város kulturális befolyásoltságát mutatják be.

A 17. sz. végén és a 18. sz. elején kezdett kialakulni a Dél-Dunántúli régióban a német nyelvi sziget (*Schwäbische Türkei*), melynek központja Pécs, német nevén Fünfkirchen volt. A 18. sz. közepére a város lakosságának fele német. „A németek kezdeti dominanciája jellemezte a régió központját, Pécs városát: 18. század közepére a németek a város összlakosságának a felét tették ki. Ez becslések szerint ca. 1500-2000 főt jelenthetett, akik jelentős szerepet játszottak a város gazdasági, kulturális és társasági életében. A 18. század második felében a közigazgatás nyelve a német volt, németül vezették a jegyzőkönyveket, a bírósági tárgyalások német nyelven zajlottak.”

Jellemző, hogy a 19. század nagy részében német nyelvű színjátszás jellemzi, melyet 1876-ban tilt be a magisztrátus, de sajtója is részben ezen a nyelven jelent meg. Dolencz József pécsi plébános szerint a 19. század elején még alig volt hallható magyar szó a városban, ám ahogy Gerner megállapítja, ez az időszak mégis a németek asszimilálódásáról szól. Így például érdekes adatok olvashatók a különböző felekezet, templomok nyelvhasználatáról, ill. a lakossági statisztikák esetében a beszélt nyelvek szerinti megoszlást is megtudjuk. Summázása rendkívül értékes: „Az asszimiláció fő mozgatórugóját történészek abban látják, hogy a gazdasági felemelkedés érdekében az urbánus németeknek csatlakozniuk kellett a kibontakozó nemzeti identitástudathoz. A korábban jellemző hungarusz-identitás, amely a német nyelv és kultúra megőrzése mellett abszolút lojalitást jelentett a magyar hazával szemben, már nem volt elegendő. Ehhez társultak azok a folyamatok, melyek a 19. század második

6 HAKSCH *Pécsi Dalárda*, 8., 3sk. és 82.

felében a polgárság fejlődésében, az iparosításban, a kommercializálásban és a polgári társadalommodernizációjában egy egységes nyelv használatát tették szükségessé, amely Pécsen is a magyar volt. A német polgárság elmagyarosodása tehát elsősorban nyelvi asszimilációt jelentett a politika és közigazgatás, illetve a gazdaság területén.”

A bevándoltak társadalmi rétegek szerinti eloszlását is bemutatja, szintén hasznos adalékokat szolgáltatva a dalárda városi életben való elhelyezését illetően.